

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOG BOGOSLOVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

God. XV

Zagreb 1991.

Broj 27

rasprave i prilozi

UDK 949.713:348.7:908(497.13) Cissa
Stručni rad

PROBLEM CISSE I NJEZINE BISKUPIJE

Stanko Josip ŠKUNCA, Zadar

U historiografiji antike u našim krajevima još nije konačno razriješena enigma Cisse, grada i otoka na sjevernom Jadranu, koji je bio lokacija državne bojadisaonice u carsko doba i sjelo biskupije u kasnoj antici. Da li je to bio otok i grad na zapadnoj obali Istre ili današnji otok Pag sa svojim glavnim naseljem na mjestu današnje Novalje? Povod raspravi pružio je Plinije Stariji, koji u svojoj *Prirodnoj povijesti* naoko govori o dvije Cisse: jednoj na otoku Pagu, u današnjoj Novalji, i o drugoj »pored zemlje Histra« (*iuxta Histrorum agrum*).

Većina starijih historiografa, a i neki noviji, zanimaju se za istarsku Cissu, ali otkad su u Novalji otkriveni značajni starokršćanski spomenici, sve više ima argumenata za pašku Cissu. Naša je postavka ne samo da je Cissa na Pagu bila lokacija rimske državne bojadisaonice i sjelo biskupije nego da istarska Cissa nije nikada ni postojala.

U zbirci državnih službi Rimskog Carstva, poznatoj pod naslovom *Notitia dignitatum*, spominje se »procurator cissanske bojadisaonice za Veneciju i Istru« iz 5. stoljeća.¹

U spisima jedne sinode u Gradu kod Akvileje god. 579. među drugim biskupima potpisnicima sinode spominje se »Vindemije biskup cessanski«. Ta je sinoda bila sazvana prigodom posvete nove katedrale sv. Eufemije u Gradu, gdje je akvilejski metropolit Ilija smjestio novo sjelo svoje biskupije, pošto su 568. Langobardi zauzeli Akvileju. Spisi ove sinode nisu nam, doduše, stigli izravno, nego o njima govori jedna kasnija sinoda iz 827. u Mantovi, kad se rješavalo pitanje razgraničenja gradeške i akvilejske patrijaršije. Na toj se sinodi nije osobno pojavio gradeški patrijarh Venerije, nego je poslao svog đakona Tiberija, koji je priložio spise sinode u Gradu 579. Među potpisnicima tada prisutnih biskupa bio je i Vindemije cessanski.²

1 O. SEECK, *Notitia dignitatum occident.* XI, 67: *Sub dispositione viri illustris comitis sacrarum largitionum... procurator baphii Cissensis Venetiae et Histriae.*

2 *Mon. Ger. Hist. Legum sectio III, Concilia, tomi II, pars II.* pp. 588–589. Vidi kod: G. CUSCITO, *Il primo cristianesimo nella Venetia et Histria*, »Antichità altoadriatiche«, XXVIII, kao i separat, str. 64; ISTI, *La fede calcedonese e i concili di Grado a. 579 e di Marano a. 591*, »Antichità altoadriatiche«, XVII (1980), str. 229.

Istog biskupa spominje i Pavao Đakon u (720–799) u svojoj povijesti o Langobardima, opisujući historiju akvilejske shizme u 6. i 7. stoljeću: »Egzarh Smaragd, došavši iz Ravene u Grado, sam osobno izvuče iz bazilike patrijarha Severa i odvede u Ravenu zajedno s ostalima trima biskupima iz Istre, to jest Ivanom Porečaninom, Severom (iz Trsta) i Vindemijem (iz Cesse)«. ³

Istraživači ovog problema imali su nekoliko razloga da drže kako je ovdje riječ o biskupu Cisse u Istri u užem smislu: 1. Plinije Stariji u svojoj *Prirodnoj povijesti* spominje otok Cissu *iuxta Histrorum agrum*. Plinije, doduše, govori na drugome mjestu o Cissi nabrajajući gradove i otoke Liburnije, ali to je druga Cissa, misle ti autori, i nema veze s onom u Istri, odakle je biskup Vindemije. 2. Biskup Vindemije izričito se spominje među istarskim biskupima, prema tome nema razloga vjerovati da je on bio iz Cisse u Liburniji. 3. Sijelo carske bojadisaonice bilo je u Istri, jer se izričito kaže »za Veneciju i Histriju«.

1. Postojala je samo jedna Cissa na sjevernom Jadranu

Pobornici istarske Cisse najviše se pozivaju na Plinijev navod o Cissi *iuxta Histrorum agrum*.

Plinije je u svojoj knjizi donio dva popisa otoka sjevernog Jadrana. Prvi je u opisu Venecije i Histrije kao 10. regije Italije. Iako tamo kaže da je rijeka Raša granica Italije i početak Liburnije, on pod istim naslovom nastavlja govoriti o narodima i gradovima Liburnije. Riječ je o plemenima koja su zadržala privilegije italskog prava još iz vremena Cezara, koji je bio granicu Italije pomaknuo do rijeke Krke, dok ju je August ustalio na rijeci Raši. ⁴ Pošto je nabrojio istarska i liburnska plemena i gradove na kopnu, Plinije nadodaje: *U tom su zaljevu otoci s gradovima, osim onih gore navedenih, Absorcij (Osor), Arva (Rab, Kreksi (Krk), Cissa (Pag), Fortunata (?)*. ⁵ Drugi popis otoka ovoga područja Plinije donosi u 151. glavi iste knjige popisujući sve otoke Jonskog i Jadranskog mora. Tu se međutim služi drugom terminologijom: *Do područja Histra su Cissa, Pullarije, Absirtidi, kako su ih nazivali Grci po ondje ubijenom Medejinu bratu; do njih su Elektridi, koji se tako zovu po smoli koja bi s njih tekla, a koju oni zovu »elektrum«, najočitiiji dokaz grčke ispraznosti, jer to što oni navode nije nikad bilo. Nasuprot Zadru je Lissa...* ⁶ Za većinu pobornika istarske Cisse to bi bio krunski dokaz o postojanju istarske Cisse, grada i otoka na zapadnoj obali Istre. Oni naime drže da postoje dvije Cisse, istarska i liburnijska.

I površna analiza obaju tekstova pokazuje da se Plinije tu služio s dva izvora, što vjerojatno ni sam nije opazio. ⁷ U prvom se služi suvremenom i pouzdanom terminologijom, vjerojatno registrom cara Augusta, dok mu je izvor drugog navoda statistika provincije, ⁸ koja je imala stare grčke izvore ispepletene mitologijom. Prema većini istraživača *Absirtidi* bi označavali otoke Cres i Lošinj, a *Elektridi*

3 PAULI DIACONI, *De gestis Langobardorum*, III, 26 (Migne 95, Paris, 1851, str. 527).

4 A. DEGRASSI, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana, ricerche storico-topografiche*, Bernae, 1954, str. 94.

5 *Hist. nat.*, III, str. 129. Vidi: M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976, Dodatak, str. 297.

6 *Hist. nat.*, III, str. 151; SUIĆ, str. 298.

7 DEGRASSI, *nav. dj.*, str. 94.

8 *Isto*.

Krk i druge liburnske otoke koji su se nalazili na tzv. »jantarskom putu« (elektron-jantar).⁹ Što se tiče naziva *Pullaria*, on očito označava grupu otoka, na što bi upućivao etimon »pullus« – mladunčad ptica, pilići i sl. Neki misle da taj naziv, poznat Tabuli Peutingeriani i Anonimu Ravenjaninu, označava otočje Brijuni.¹⁰ Prema drugima riječ je o Lošinju s okolnim otočićima,¹¹ a možda je riječ o otočju sjeverozapadno od Zadra.

I konačno što da kažemo o *Cissi* u ovom nabranjanju? Redoslijed bi sugerirao da je riječ o nekom istarskom otoku, ali začuđuje Plinijeva površnost pri navođenju ovog popisa, zaboravljajući na točnost prvog nabranjanja. Iz toga je jasno da Plinije, iako je bio zapovjednik rimske flote, nije poznao ovo područje, te da je njegov »enciklopedizam skučeni i brzopleti praktičizam«.¹² Naziv *Cissa*, prema većini istraživača, spada u grupu nazivlja najstarijeg, mediteranskog podrijetla (kao *Issa*, *Lissa*, *Lissos*), iako može biti i grčkog korijena: κίσσα(Att. κίττα) – dugorepa svraka, na što bi upućivao izduženi oblik otoka Paga. U svakom slučaju naziv je vrlo star, pa ga Plinije navodi u oba popisa otokâ. Je li moguće da jednom misli na jedan, a drugi put na drugi otok? Nema sumnje da on želi nabrojiti samo važnije jadranske otoke (*clarae*) idući od sjevera prema jugu. Najprije spominje neke »pred ušćem Timave« (*ante ostia Timavi*), poznate u ono doba po toplim izvorima. Po našem mišljenju tim je sve rekao o otocima zapadne obale Istre. Svi su oni naime vrlo maleni i beznačajni. Nakon toga počinje nabrajati one koji slijede poslije istarskog poluotoka *iuxta Histrorum agrum*, što može značiti *do, pored, nakon zemlje Histra*, a to su *Cissa*, *Pullariae*, *Absirtidi*... *Elektridi*... Za sve dakle otoke upotrebljava ovdje grupne nazive, osim za *Cissu*, jer je po nečem odskakala i bila poznata starim autorima. To što je stavljena na prvo mjesto ne mora nužno značiti da je i geografski prva, imajući u vidu Plinijevu površnost i osobno nepoznavanje kraja. Stoga držimo da Plinije u oba nabranjanja govori o istoj *Cissi*, onoj liburnijskoj, kao što je držao Mayhoff¹³ i dr. Isto tako Zeiller, govoreći o cissanskoj biskupiji, drži da Plinije pozna samo jednu *Cissu*, onu liburnijsku.¹⁴ U prilog našoj tvrdnji navodimo i slijedeće.

Opisujući Istru i njezine gradove u 129. glavi III. knjige Plinije nabraja sve gradove: Aegidu, Poreč, Pulu i Nezakcij, o nekoj *Cissi* ni spomena. Naprotiv, opisujući gradove i otoke Liburnije, u 139. glavi *Cissu* izričito spominje i to pravilnim redoslijedom.

Da je *Cissa* otok i grad postojao na zapadnoj obali Istre, onda bi je, zacijelo, spomenuo još koji stari autor, što nije slučaj. Tako *Tabula Peutingeriana*, sastavljena na temelju itinerara iz 3. stoljeća pozna *Cissu* (*Sissa*), ali u blizini Zadra.

9 Š. BATOVIĆ, *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju*, »Diadora« 6 (1973), str. 14.

10 P. COPPO, *Del sito de Lustria* (A. DEGRASSI, *Di Pietro Coppo e delle sue opere*, u: »Scritti vari di antichità« IV, Trieste, 1971), str. 415; NISSEN, *Ital. Land*, II, 1, str. 240; M. BARATTA – P. FRACCARO, *Atlante Storico*, I, Tab. 16; A. DEGRASSI, *I porti romani dell' Istria*, AMSI V, Venezia, 1957, str. 821.

11 E. DESJARDINS, *La table de Peutinger d'après l'original conservé a Vienne*, Paris, 1869, str. 255; MILLER, *It. rom.*, c. 490; A. GNIRS, *Jahresberichte der K. und K. Marine – Unterrealschule Pola*, 1902, str. 28; B. SARIA, *Pullaria*, »R. E.«, c. 1967; G. NOVAK, *Topografija i etnografija rimske pokrajine Dalmacije*, Supl. »Bulletin Dalmato« XXXVIII, 1918, 27, ili »Nastavni vjesnik« XXVII.

12 E. PARATORE, *Il profilo della letteratura latina*, Bologna, 1963, str. 326.

13 C. PLINII SECUNDI, *Naturalis historia* (ed. C. MAYHOFF).

14 J. ZEILLER, *Les origines chretiennes dans les provinces danubiennes*, Paris, 1918, str. 403.

Itinerarium Antonini, iz 2. stoljeća nabroja gradove zapadne Istre, ali ne pozna Cissu. Isto tako *Anonimni Ravenjanin* u svojoj *Kozmografiji* s kraja 6. stoljeća pomno nabroja gradove zapadne Istre, ali ne zna ni za kakvu Cissu u tom području. Pozna, naprotiv, onu stvarnu u Liburniji, koju smješta na pravo mjesto.¹⁵

Istraživači 19. i 20. stoljeća uložili su mnogo truda tražeći Plinijevu Cissu u Istri, smještajući je na nekom od otočića između Kopra i Brijuna ili na kopnu južno od Rovinja, ali su svi naponi ostali uzaludni. Nigdje ozbiljnijih tragova nekog značajnijeg otočkog naselja. Kako je nisu mogli naći na suhom, a bili su uvjereni da je postojala, počeli su je tražiti pod morem. Uz malo mašte neki su je »pronašli« kod otočića sv. Andrije u blizini Rovinja na dubini od 30 metara. Izduženi stepeničasti kameni sprud ronocima se činio kao zid grada, a ostalo je nadodala ma-

¹⁵ Za sve gornje tvrdnje vidi: SUIĆ, *Antički grad*, str. 296–305.

šta.¹⁶ Izvršena je, štoviše, službena istraga austrougarske mornarice, ali, kao što je zapazio Suić, »roniočevi odgovori na postavljena pitanja su ono što komisija želi čuti«. ¹⁷

U novije vrijeme u Poreču je djelovao ugledni arheolog Ante Šonje, vrsni poznavatelj istarskih starina, koji je i sam pomno istraživao sve lokalitete na kopnu, otocima i u moru gdje bi se mogli nalaziti ostaci stare Cisse, ali ostacima nekog naselja ni traga. Jednake rezultate dalo je ne tako davno »pročešljavanje« morskog dna na potezu između Brijuna i Linskog kanala.¹⁸ Rezultat svojih istraživanja Šonje je sažeo riječima: »Arheološki nalazi i pisani izvori ne pružaju nikakve podatke o nekom značajnijem lokalitetu u Istri koji bi se mogao poistovjetiti s kasnoantičkom Cissom.«¹⁹ Po našem mišljenju, priča o potonuloj Cissi u Istri nije ništa drugo nego jeka o potonuloj Cissi (u današnjoj Caski) na Pagu. Jednako možemo protumačiti toponim Punta Cisana (danas Barbariga) zabilježen u 14. stoljeću.²⁰

»Istarske Atlantide nema« (Suić), tj. nema je na morskom dnu, ali istarska Cissa mora postojati, pa su je neki pokušavali pronaći na kopnu između Rovinja i Barbarige.²¹ Ali kao što primjećuje Suić, Cissa je otok i nema razloga da ne vjerujemo Pliniju. Stoga se Suić upušta u nova maštanja i dolazi na originalnu misao, da su današnji Brijuni bili *Cissa*, dajući joj atribut *pullaria*, spajajući dva toponima u jedan, držeći da je Plinije tako htio razlikovati istarsku i liburnijsku *Cissu* s atributom *portu nota*, kako je već prije Plinijev toponim *Portunata* razriješio Slobodan Čače.²² Ideja Mate Suića po sebi nije loša, ali je nije lako argumentirati. Ona bi bila uvjerljiva da je Plinije spomenuo obje Cisse bar u jednom popisu otoka. Naprotiv, on spominje samo jednu u svakom od dvaju popisa. Osim toga, otočje *Pullaria ili Pullariae* poznaju još *Tabula Peutingeriana* i Anonim iz Ravene, koji navode i *Cissu*, ali ih uvijek odvajaju od iste. Mišljenje Mata Suića postaje još neuvjerljivije kad se sjetimo da je taj otok trebao biti lokalitet državne fuloničke radnje i područje cijele jedne biskupije.

Ukratko možemo reći da Cisse u Istri nema, nema njezinih materijalnih ostataka, nema za nju ni historiografske podloge.

Naprotiv, Cissa, grad i otok u Liburniji, ima sve uvjete da se poistovjeti s onom o kojoj govori Plinije Stariji. Dokumenti od 10. do 16. stoljeća nazivaju otok Pag i današnju Novalju *Kissa*, *Cissa*, *Chissa*, *Kessa*, *Chessa*, *Comunitas kessensis*, *Castrum Kissae ili Chessae*, *comes chissanus*, *civitas Chesse*.²³ Današnji grad Pag bio

16 F. BABUDRI, *Il vescovato di Cissa in Istria*, AMSI,XXX (1919), Parenzo, str. 40 i 59.

17 M. SUIĆ, *Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis* »Arheološki radovi«, 10, JAZU, str. 188.

18 A. ŠONJE, *L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa Vindemio* »Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno«, XI (1980/81), str. 108.

19 *Isto*, 106.

20 C. DE FRANCESCHI, *La toponomastica dell'antico agro polese desunta dai documenti*, AMSI, LI-LII (1941), str. 100.

21 F. BABUDRI, *Nuovi contributi sul Cissa-Rubinum, il suo censo romano, il dominio laico della sua mensa e il suo vescovato*, »Archeografo Triestino«, Serie III, vol. XIII (1926), str. 117.

22 S. ČAČE, *Colentum insula* »Diadora« 10 (1988), Zadar, str. 68; ISTI, *Položaj Telavija*, »Radovi filozofskog fakulteta u Zadru«, 27(1987/88, str. 67).

23 T. SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik*, II, str. 22, 136, 152, 368; III, str. 26, 45, 47, 110; IV, str. 12, 35, 221; VI, str. 89, XIV, str. 39, 50, 89, 122, 161, 213, 435.

je u starini samo *pagus* – selo, i on postaje centar otoka tek u 13 stoljeću pošto je Venecija srušila *castrum Chessae* na području današnje Novalje.²⁴

Ostatke antičke Cisse na Pagu do najnovijih vremena tražilo se isključivo u današnjoj Casci, zaseoku udaljenom 2 km sjeveroistočno od Novalje. U imenu Caske nalazi se korijen imena Cisse i autori su obično to tumačili tako da je korijenu *Ces* – nadodavan pridjevski nastavak – *ska*, kao što je od imena *Mukur* – *Makar* nastala Makarska.²⁵ Mi držimo također da je ime Makarska nastalo od pridjeva »makar-ska« tj. *makarska luka*, jer se sam stari gradić nalazio podalje od mora. Naprotiv, nastavak – *ska* u imenu *Caska* jest vrsta deminutiva od riječi *Cessa*. Kao što se mala čaša cvijeta zove *čaška*, tako se mala *Cessa* prozvala *Ceska* (oblik zabilježen u dokumentima), da bi kasnije ostao naziv *Caska*. Ako je *Caska* mala *Cissa*, začu da je postojala i velika *Cissa*, a ta je bila na području današnje Novalje. Tu se naime nalazio i srednjovjekovni *Castrum Chessae*. S tim u vezi zanimljiva je jedna zemljopisna karta iz 16. stoljeća nađena u Veneciji, a prikazuje vrlo precizno širu okolicu Zadra, pa i otok Pag, kome je, iz nepoznatih razloga, skraććen lunjski produžetak. Na toj karti *Neualia* se nalazi na današnjem Trinčelu, na mjestu današnje Caske piše *Cita antiqisima (!)* s crtežom ruševina na kopnu i moru, dok na mjestu današnje Novalje piše *Cissa*.²⁶ Karta je vjerojatno rađena na temelju starijeg predloška, dok je u upotrebi bio naziv *Kisa*. Tako nam postaje jasno otkuda potječe naziv *Stara Novalja* na području negdašnje Novalje, dok je *Kisi* kao središtu otoka trebala biti izbrisana memorija i dan joj je naziv *Nevalia*, što je postupno prešlo u *Novalja*.

Današnja Novalja arheološki nije istražena, i sve što je tu nađeno, otkriveno je slučajno. Tu je završavao stari rimski vodovod, akvedukt-tunel iskopan u živcu kamenu u dužini od 1200 m, jedinstveni rimski objekt u Evropi. Očito da je grad imao važnu luku, gdje su se trebali opskrbljivati brodovi vodom i drugim potrepštinama na putu pema Senii, Tarsatici ili Akvileji i obratno. Arheolog Ante Šonje drži da je akvedukt sagrađen u doba cara Augusta.²⁷ O njemu su pisali i drugi autori.²⁸ U sklopu kopanja za građevinske radove, kanalizaciju i vodovodnu mrežu u Novalji su nađeni ostaci rimskih fortifikacija, *Decumanus maximus*, pogon za proizvodnju keramike, ostaci starih amfora, kamenice, mozaici i dr. O starokršćanskoj građevinskoj ostavštini govorimo niže.

Što se tiče spomenika u Cascoj, oni se nalaze na kopnu i u moru. Da je i taj aglomerat imao važnu ulogu, govori drugi akvedukt, dug desetak kilometara, koji je vodio od Kolana do sjevernog dijela Caske. U moru se vide zidovi, temelji kuća i sl. Jedno amatersko istraživanje mora 1955. registriralo je razne zidove, kameni pločnik na dubini od 4 m, ostatke amfora i drugoga keramičkog posuđa.²⁹ Tolika dubina građevina bila bi dokaz da nije riječ o postupnom poniranju tla,

24 M. RUICH, *Osservazioni storiche sopra l'antico stato civile et ecclesiastico della citta et isola di Pago*, 1776 (rukopis u Državnom arhivu u Zadru), str. 30.

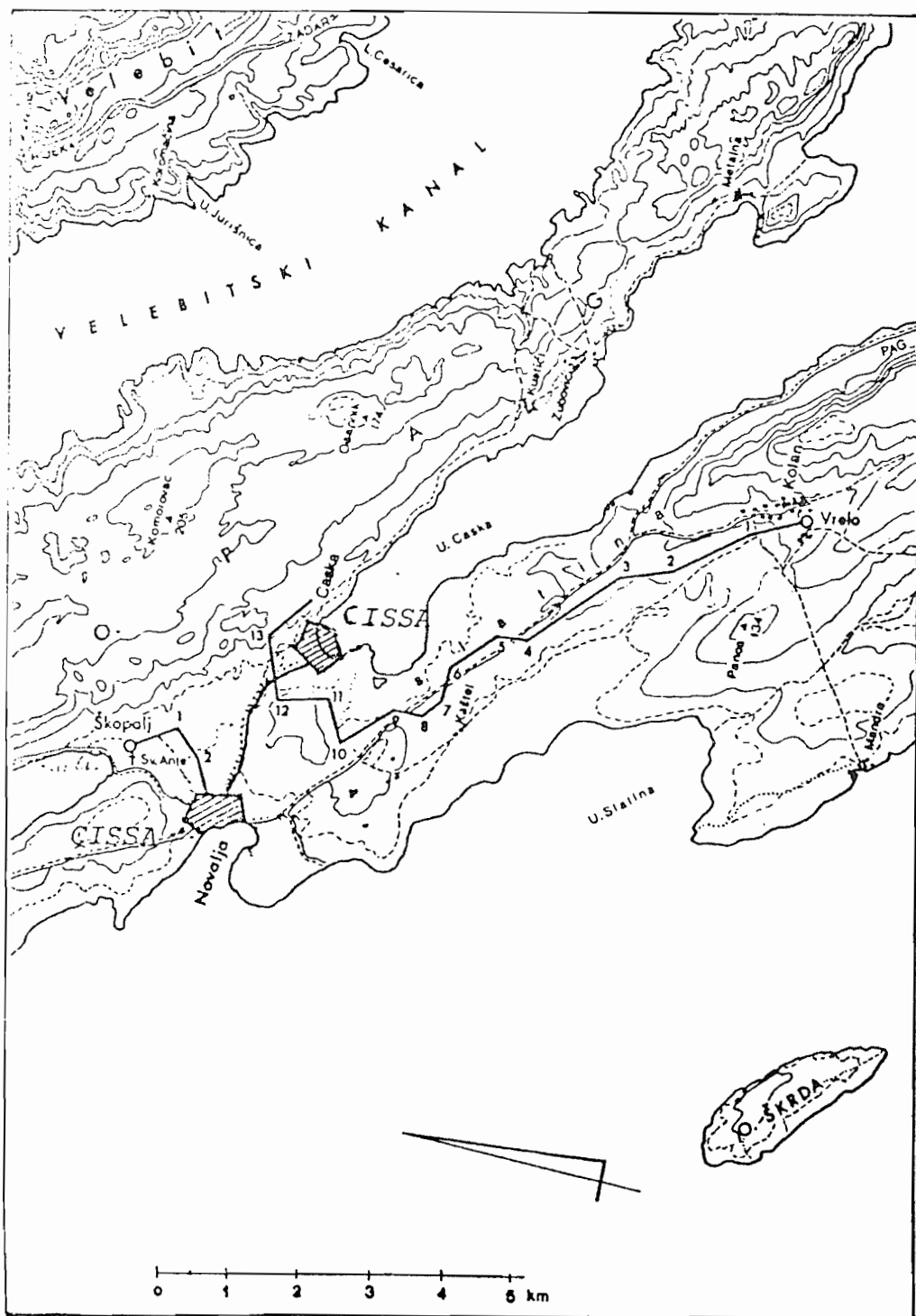
25 P. SKOK, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb, 1950, str. 69.

26 I. PETRICIOLI, *Nepoznata pomorska karta sjeverne Dalmacije iz XVI stoljeća*, »Adrias«, 1 (1987), Split, JAZU, str. 208, 213.

27 ŠONJE, *L'ubicazione*, str. 93.

28 B. ILAKOVAC, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982, str. 24; N. CRNKOVIĆ, *Novaljska župna kronika o jedinstvenom vodoopskrbnom objektu na našem tlu*, »Croatica christiana«, 15, (1985), Zagreb, str. 89–100.

29 N. HERUC, *Kissa grad pod morem*, »Vjesnik«, Zagreb, 29. srpnja 1955.

Položaj Cisse s akveduktima

kako su to neki mislili, nego je očito riječ o katastrofi, koja je ovaj kraj mogla zadesiti u 4. ili 8. stoljeću.

Potkraj prošlog stoljeća akademik Mato Kišpatić, pozivajući se na neku kroniku koja bilježi predaju, zabilježio je da je Caska propala za potresa godine 361, iako ne isključuje mogućnost postupnog poniranja tla.³⁰ Poslije njega tu su godinu ponavljali svi odreda, pa je pobornicima istarske Cisse bilo vrlo lako isključiti pašku

30 M. KIŠPATIĆ, *Potresi u Hrvatskoj*, »Rad JAZU«, CXXII, Zagreb, 1985, str. 3.

Cissu pri traženju sijela biskupa Vindemija u 6. stoljeću. U drugoj polovici 4. stoljeća, točnije 365, zaista se dogodio katastrofalni potres koji je zahvatio cijeli mediteranski bazen, kad su potonuli neki gradovi, kako nas izvještavaju Marcellin Amijan (330–400), Aurelije Kasiodor (490–583) i kasnije kard. Baronius.³¹ Za istarsku Cissu običava se navesti da je propala u 8. stoljeću za snažnog potresa 754, kojeg spominje Andrea Dandolo.³² Kako ova nije nikada ni postojala i kako joj nigdje nema traga, nema prepreke vjerovati da je tada propala ona prava Cissa na Pagu. Tako bi se još lakše protumačila pustoš paške Cisse o kojoj nam govori Porfirogenet, nazivajući je »pustim gradom« (eremokástron).³³ U tom slučaju cesarski biskup Ursinus, potpisnik sinode u Rimu 680, mogao bi uistinu biti s Paga. O tome više kasnije.

U vezi s konkretnom lokacijom paške Cisse može se držati da je ona obuhvaćala sva tri konglomerata, Novalju, Casku i Trinćel, u trima morskim uvalama, od čega, po svoj prilici, dolazi Plinijev pridjev *portunata*, što bi se moglo prevesti i »opremljena lukama«. Naime, ostaci antičkih građevina ne nalaze se samo u Caski i Novalji, nego i na Trinćelu, i to u moru i na kopnu.³⁴

2. Carska bojadisaonica u Cissi na Pagu

Drugi dokaz o postojanju Cisse u Istri bilo bi spominjanje »prokuratora cissanske bojadisaonice za Veneciju i Histriju« u popisu državnih službi Rimskog Carstva poznatom pod imenom *Notitia dignitatum* iz 5. stoljeća³⁵ Riječ je o velikom državnom pogonu s mnogo radnika, gdje su se bojadisala platna i sukna u raznim nijansama crvene i ljubičaste boje (purpur) na bazi sekreta koji se vadio iz školjaka porodice *Murex*. Za jednu haljinu trebalo je naći dosta školjaka, pa je takvo sukno bilo skupocjeno. Platno bi se moćilo sa školjkama u kamenicama ili zemljanim posudama, nadodavala bi se i mokraća, pa je sve skupa neugodno vonjalo. Postupak su na Zapad donijeli Feničani, a u našim krajevima takve fuloniške radionice ili bafiji nalazili su se u Saloni i u Cissi. Budući da je za stupanje ili ispiranje platna bila potrebna velika količina vode, bojadisaonice su se nalazile pored rječica, potoka ili akvedukta.³⁶

Budući se taj fulonički pogon odnosio na »Veneciju i Histriju«, razumljivo je da se njezina lokacija, kao i sama Cissa, tražila u Istri. Kad se u 18. stoljeću – valjda pod utjecajem poznatog historičara akvilejske patrijaršije Bernarda M. de Rubeisa

31 AMMIANI MARCELLINI, *Rerum gestarum libri*, I, str. 26; M. A. CASSIODORUS, *Historia tripartita*, VII, str. 15 (ed. Migne, Patrol. LXIX 1848), str. 1080: »Dok se (Prokopije) spremao na rat, nastao potres koji sruši mnoge gradove. I more promijeni svoje granice, dok na neka druga mjesta nadode more tako da su preplavila mjesta po kojima se prije moglo šetati. Iz drugih se mjesta more toliko povuklo da se pojavila suha zemlja. To se dogodilo za prvog konzulata dvaju konzula« (tj. 365). Card. BARONIUS, *Annales ecclesiastici*, I, Lugduni, 1686, str. 476: Godina 365: »Ova je godina znamenita po strašnim potresima, koji su po Ammijanovu svjedočanstvu (I, 26) iznenada bjesnili po cijelom krugu zemaljskom, iako nam ih nije vjerno prenijela starina. Najprije se more strašno povuklo, zatim je more nahrupilo te uništilo bezbroj lađa, ljudi, gradova i naroda.«

32 ANDREA DANDOLUS, *Chronica*, (ed. E. Pastorello, Bologna, 1938). Godina 754: »U ovo vrijeme nastao je strašan potres, tako da su neki gradovi djelomično potonuli.«

33 C. PORFIROGENETUS, *De admin. imperio* c. 30.

34 ŠONJE, *L'ubicazione*, str. 90–95.

35 Vidi bilj. 1.

36 E. PAOLI, *Purpuro*, Encicl. ital, t. 25: SUIĆ, *Cissa*, str. 197.

– u Istri rodio velik zanos za proučavanjem istarskih starina, njihovi ljubitelji nisu se libili ni falsifikata da bi dali važnost svom kraju. Tražili su se tragovi carske bojadisaonice, pa se ukazivalo na ostatke školjaka kod rtova Gustinja i Barbariga. Još je trebalo naći pisani trag fulonike. Za to se pobrinuo Girolamo Gravisi izradivši dosta vješto latinski natpis koji govori o nekom Petroniju prokuratoru cisan-skog bafija u Istri, komu u čast neki bojadisar Chysomalus podiže ploču. Nju su »slučajno« našli kod Barbarige oni isti koji su je ukopali 1778.³⁷ Stručnjacima kakvi su bili Henzen i Mommsen nisu mogle promaknuti formalne i sadržajne greške unesene u natpis i proglasili su ga običnim falsifikatom. Ploča je ispočetka kao važan dokument bila prenesena u muzej Nani u Veneciji, a kad je prevara otkrivena, netragom je nestala.

Pogon o kome je riječ nije mogao biti ni na kakvom istarskom otočiću, pa ni na Brijunima, gdje u posljednje vrijeme pokušava smjestiti carski bafij Mate Suić.³⁸ Otočje Brijuni arheološki je dobro istraženo. Na njima su nađeni ostaci antičkih građevina ladanjske arhitekture, vodovodni uređaji za kišnicu, starokršćanska bazilika i kastrum iz bizantske epohe 6. ili 7. stoljeća te druge manje građevine.³⁹ Suić upravo kastrum iz bizantske epohe drži lokacijom fulonike iz 5. stoljeća. Budući da su »fulonike bile veliki potrošači vode«, kako kaže Suić, odakle ta voda na Brijunima? Salonska bojadisaonica nalazila se pored danas isušenog rukavca rijeke Jadra, pa se i ona cissanska mogla nalaziti samo pored obilnog izvora vode. Stoga i držimo da je ona mogla biti samo u paškoj Cissi, koja je imala ne samo dva vodovoda nego i potok koji još i danas teče kroz novaljsko polje, a koji je prije potresa mogao biti puno obilniji vodom. Kad su Šimica Crnković Tonetov i Ante Skunca Šimera kopali temelje za svoje kuće na potezu ispod »Talijanove buže« – kako Novaljci zovu vodovodni tunel – našli su nekoliko kamenica i gomile ostataka školjaka, što sami nisu znali objasniti. Oni naime nisu znali da su školjke služile za bojadisanje sukna u davna vremena. Oni su obojica još živi i to mogu svjedočiti. Ali kako se u Liburniji mogla nalaziti bojadisaonica za »Veneciju i Histriju«?

3. Cissa u Histriji

Dokle se protezala deseta regija Italije zvana *Venetia et Histria*? Na to nam pitanje odgovara povjesničar Piero Sticotti: »Deseta je regija prelazila vrhove Julijskih Alpi, sezala do Emone (Ljubljana), a preko Raše obuhvaćala Japodiju i Liburniju. Zato Plinije, koji se u opisu Italije služio Augustovim registrom, kao stanovnike ove regije ne spominje samo Gale, Venete i Histre, nego i njima na istok, Japode i Liburne, nabrajajući izričito gradove koji su pod desetom regijom... Za vrijeme carstva Istra i Liburnija bile su često ujedinjene pod istim prokuratorom.«⁴⁰ Glavni joj je grad bila Akvileja.

O granici između negdašnje rimske Italije i Dalmacije vodile su se i vode velike rasprave, i nije lako definirati područje sjeverne Liburnije. Ipak sažimajući te rasprave možemo reći da je to područje već od vremena carstva, a pogotovo u

37 TH. MOMMSEN, CIL, V, 1, str. 4; BABUDRI, *Il vescovato*, str. 39; SUIĆ, *Cissa*, str. 196.

38 SUIĆ, *Cissa*, str. 195–203.

39 Š. MLAKAR, *Brijunski otoci – povijest*, Encikl. Jug. 2 (1982), str. 456.

40 P. STICOTTI, *Venetia et Histria*, Encicl. ital., XXXV (1935), str. 77.

kasnoj antici, bilo usko vezano ili čak priključeno području Istre. Augustov registar, što ga slijedi Plinije, stavlja Liburniju do Zadra u Klaudijev tribus (pleme), a ovomu su pripadali i gradovi Venecije, kao Concordia, Treviso, Gemona, Celje u rimskom Norikumu i dr.⁴¹ Na temelju činjenice da su liburnski gradovi sačuvali »ius italicum« Kubitschek zaključuje da je cijela Liburnija bila pripojena Italiji još 42. pr. Kr., dok bi August granice vratio na rijeku Rašu.⁴² Tom se mišljenju priklanja i Degrassi,⁴³ ali drži da je ta granica ponovno pomaknuta na račun Liburnije barem od 3. stoljeća. Tada se naime spominje »prokurator živežnih namirnica za Transpadanu, Histriju i Liburniju«. Liburnija je pak mogla biti pod kontrolom carskog činovnika samo ako je barm djelomično potpadala pod Italiju.⁴⁴ On drži da je već za Marka Aurelija Liburnija potpala pod Italiju. Takve smione tvrdnje opovrgava Mate Suić držeći da je potkraj 2. stoljeća državna granica Italije s Raše pomaknuta na dio sjeverne Liburnije u smislu obrambene linije protiv barbarskih provala. Naime godine 170. Marko Aurelije osnovao je *Praetenturu Italiae*, koja je imala svoje fortifikacije iznad Tarsatike u pravcu Snežnika. Gravitacijsko područje te linije možda se protezalo i do Senja, vjerojatno je obuhvaćalo i neke otoke, ali Suić misli da to još ne znači pomicanje granice, nego da je riječ o obrambenom pojasu. Međutim, smatra on, to će utjecati na stvarno pomicanje granice u 5. stoljeću za vrijeme Gota.⁴⁵ U to vrijeme Histrija sigurno obuhvaća neke liburnijske otoke, jer se za to područje imenuje posebni upravitelj nazvan *comes Curitanae et Celsinae*,⁴⁶ koji je bio podvrgnut *comes-u Gothorum* sa sjedištem u Akvileji. Da su sjevernoliburnijski otoci pripadali u to vrijeme Histriji, potvrđuju nam i neka pisma Aurelija Kasiodora, visokog činovnika na dvoru gotskih kraljeva, pisana 538, dakle u jeku gotsko-bizantskog rata, iz kojih je vidljivo da se pojam Istre nije ograničavao samo na istarski poluotok, nego i na cijeli »niz prekrasnih otoka koji veoma prikladno raspoređeni štite lađe od oluja, a poljodjelicima pružaju bogat urod«. ⁴⁷ Jedno je pismo upućeno *provincialibus Istriae* u kojem ih prefekt Pretorija iz Ravene moli da sakupe i isplate vino, ulje i žito, koje je te godine kod njih obilno urodilo, te da tu živež predaju dvorskom povjereniku Laurenciju, koga tamo šalju. Drugo pismo upućeno je istom Laurenciju u kojem mu se naređuje »*ad Istriam provinciam excurere*« da isplati i dovede hranu u Ravenu. Treće pismo upućuje se *tribunis maritimum* (lučkim kapetanima i brodskim zapovjednicima) da bi pripremili lađe za prevoz hrane u prijestolnicu. Oni naime raspolažu brojnim brodovljem (*numerosa navigia*). Tu govori i o životu mornara i o napornom radu u solanama, gdje se dobro zrađuje. Svi su ti elementi dostatni da se zaključi kako je ovdje riječ o nizu otoka (*ordo pulcherrimus insularum*) koji »krase carstvo Italije« i koji se ne mogu odnositi na male školje zapadne Istre, nego na otoke sjeverne Liburnije. Očito je da se pojam *Istria provincia* upotrebljava samostalno (bez *Venetia*) i da obuhvaća šire područje od današnjeg polutoka.

Općenito se smatra da Goti (od 495. do 555) nisu mijenjali administrativnu strukturu koju su naslijedili od Carstva, pa možemo držati da je sjeverna Liburnija već

41 *Isto*, str. 77.

42 W. KUBITSCHKEK, *Imperium Romanum*, str. 105, bilj. 142.

43 DEGRASSI, *Il confine*, str. 126–130.

44 *Isto*, str. 128.

45 M. SUIĆ, *Granice Liburnije*, »Radovi Instituta JAZU u Zadru«, II (1955), str. 281.

46 A. CASSIODORUS, *Variarum libri*, L, VII (ed. Migne, vol. XLIX, str. 719).

47 ISTI, *Var. lib.*, XII, Ep. XXII, XXIII, XXIV.

bila u sklopu Istre. U svakom slučaju to je bilo kad je Bizant započeo rat protiv Gota zauzevši Salonu i srednju Dalmaciju do Skradina. Goti su se još dugo održavali u Burnumu iznad Skradina, odakle su pokušali još jedan napad na Salonu (između 547. i 551). Mnogi autori, kao Šišić, N. Klaić i G. Novak, smatrali su da je Istra pala pod Bizant već 539. Međutim S. Antoljak i J. Medini, proučavajući pažljivo Kozmografiju Anonimnog Ravenjanina, zaključili su da su Justinijanove vojskovođe 539. bili zauzeli tek Pulu s okolicom, a da je Istra pala tek pri kraju rata, 552. godine, te da su Liburnija s Istrom i Akvilejom bile zadnje uporište Gota.⁴⁸ Tu su oni raspolagali s jakom flotom odakle su mogli braniti Ravenu i napadati druge krajeve.

Možemo stoga zaključiti da je područje sjeverne Liburnije od 5. stoljeća dalje spadalo pod pokrajinu Istriju, te nema prepreke vjerovati da je u Cissi na Pagu bila carska bojadisaonica za Veneciju i Istriju. Da li se to može reći i za sjelo biskupâ Vindemija i Ursina iz 6. i 7. stoljeća?

4. Starokršćanski spomenici u Cissi – Novalji

Ako postoji samo jedna Cissa, ona paška, onda je jasno da je samo ona mogla biti sjelo biskupa Vindemija, koga spominje sinoda u Gradu 579. kao »*episcopus cissensis*«, kao i biskupa Ursina, potpisnika sinode u Rimu 680. Ima li to vjerovnije znanstvenu podlogu? Ideja da je Cissa na Pagu mogla biti biskupsko sjelo rodila se tek nakon dva sjajna arheološka otkrića sedamdesetih godina ovog stoljeća u Novalji. Naime 1971. otkrivena su dva srebrna relikvijara iz 4. stoljeća, a 1974,⁴⁹ dvadesetak metara od lokulusa relikvijara, podni mozaik crkvene apside promjera više od 13 m. Tako velike apside nema ni u Saloni, metropoli Dalmacije.⁵⁰ Stručnjaci su zaključili da je to apsida velike urbane bazilike koja se pruža ispod sadašnje crkve Majke Božje i susjednih kuća. Jedan sondažni iskop u crkvi Majke Božje 1978. potvrdio je pretpostavku stručnjaka. Opet je nađen podni mozaik. Prema tehničkoj obradi i stilu ornamentike, stručnjaci su zaključili da taj četverbojni mozaik potječe iz prve polovice 5. stoljeća.⁵¹

Nakon tih otkrića počeli su se drukčije vrednovati ostaci od prije poznatih dviju cemeterijalnih bazilika u Novalji: jedna zapadno od naselja, u Gaju, veličine 23,30 X 9,15 m, u kojoj Šonje prepoznaje utjecaj Istoka i Akvileje, iz kraja 4. stoljeća i druga u Jazu južno od Novalje, gdje je donedavno bilo mjesno groblje. Nakon preseljenja groblja u Špital nađeni su temelji trobrodne bazilike veličine 32,35 X

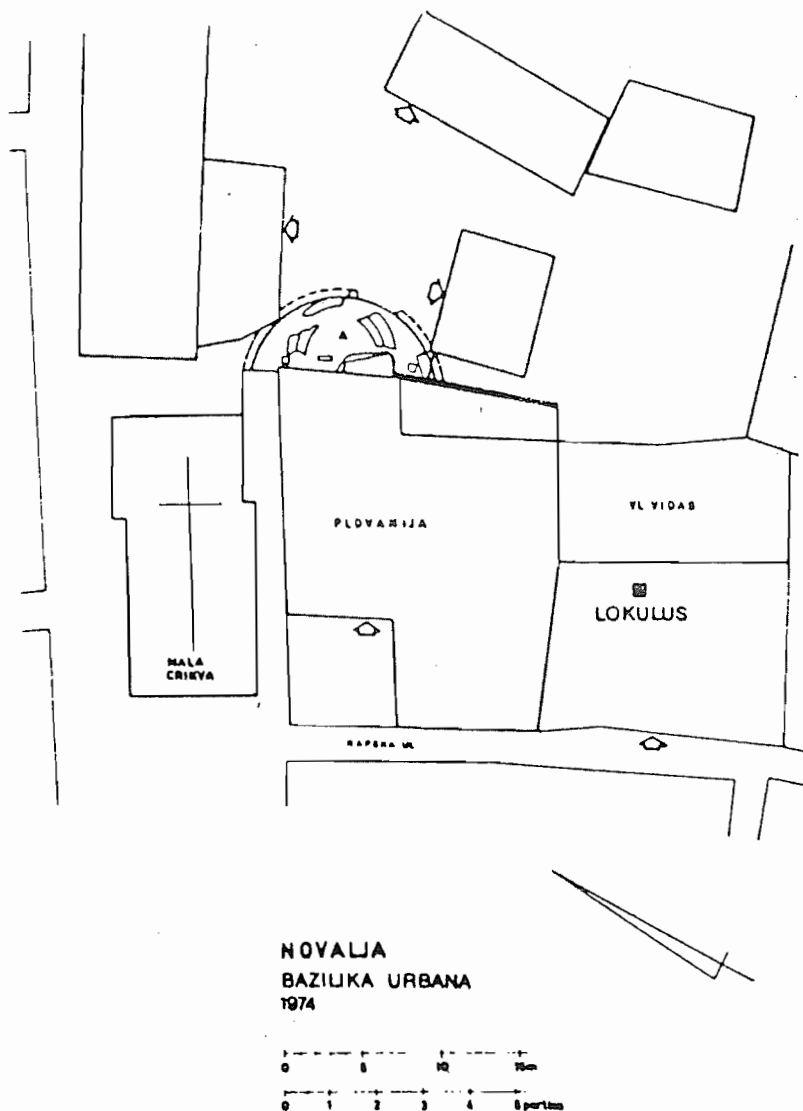
48 S. ANTOLJAK, *Da li je Istra upravo 539. g. potpala pod Bizant*, »Zbornik radova Vizantološkog instituta«, XLIX (4), Beograd, 1956, str. 31–44.

J. MEDINI, *Provincija Liburnija*, »*Diadora*«, 6 (Zadar 1980), str. 400–441.

49 A. BADURINA, *Ranokršćanski moćnik iz Novalje*, »*Telegram*« Zagreb, 18. srpnja 1972; ISTI, *Ranokršćanski relikvijar iz Novalje*, »*Materijali*«, XII, Zadar, 1976; B. ILAKOVAC, *Unbekannte Funde aus Novalja (Jugoslawien)*, »*Atti del IX. Congresso internazionale di archeologia cristiana*«, II, Roma, 1978, str. 332–340.

50 B. ILAKOVAC, *Apsidni mozaik starokršćanske bazilike u Novalja*, »*Materijali*«, XVIII, Beograd-Bitola, 1980, str. 127–136.

51 A. ŠONJE, *Altchristlichen Basiliken in Novalja auf der Insel Pag*, Akten der VII Inter. Kongresses für Christliche Archeologie«, Trier, 1965, str. 697–702; ISTI, *Kasnoantički spomenici na otoku Pagu*, »*Peristil*«, XXIV, br. 24, Zagreb, 1981, str. 15; ISTI, *I mosaici pavimentali delle basiliche paleocristiane del parentino in rapporto con gli altri mosaici delle coste adriatiche*, »*Atti del Centro di ricerche storiche*«, 16, (Rovigno-Trieste, 1985–86), str. 118–123.

Tlocrtna situacija bazilike urbane u Novalji. Pod A je označen položaj apside.

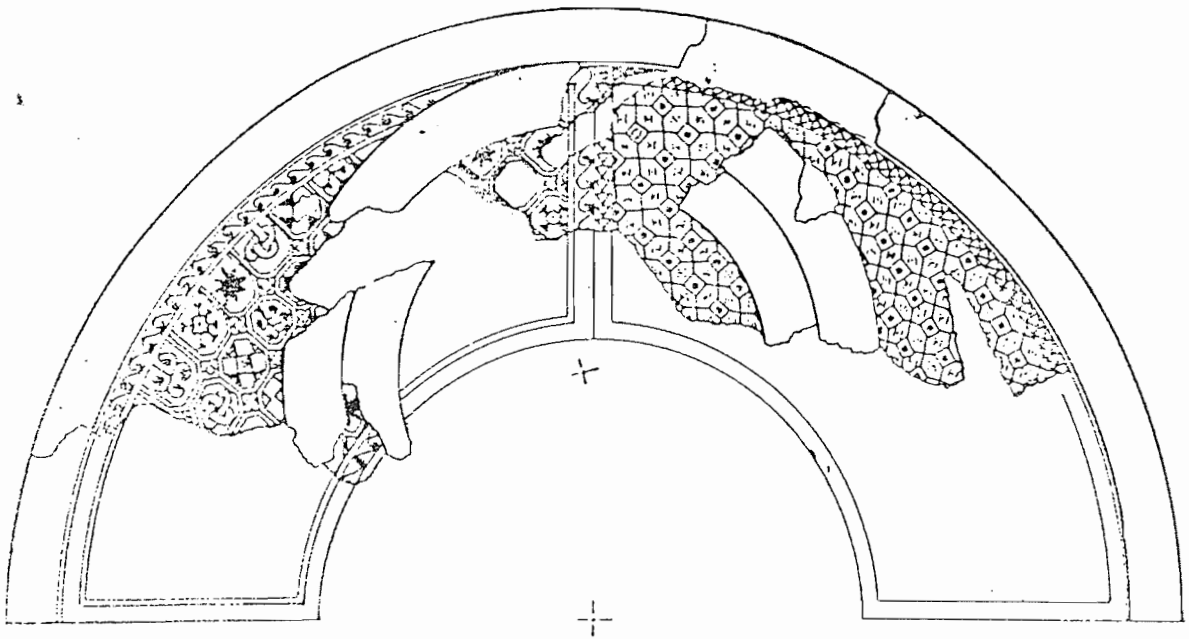
12,15 m, koja podsjeća na onu u Saloni »iuxta portum«, za koju stručnjaci misle da je pripadala arijevcima. Tako se može držati da je bazilika u Jazu pripadala Gotima koji su bili arijevcima. Šonje tu crkvu stavlja na kraj 5. ili početak 6. stoljeća.⁵² Kod obiju bazilika nađeno je ukupno šest starokršćanskih sarkofaga iz 5. i 6. stoljeća koji su slični onima u Raveni, Gradu i Saloni. Na nekima su stilizirani križevi, a nemaju nikakva natpisa.⁵³

Josip Kunkera, ljubitelj novaljskih starina, pronašao je 1965. ispred Male crkve ploču s teško razumljivim natpisom, gdje se možda spominje *episcopus*. On misli da je tu riječ o mjesnom biskupu, ali je njegovo čitanje natpisa neprihvatljivo i puno maštovitosti. Šteta da je baš na toj ploči, za koju vjeruju da je plutej krstionice, stavio težište svoga dokazivanja za postojanje biskupije u Novalji.⁵⁴

52 ŠONJE, *Kasnoantički spomenici*, str. 7–12.

53 *Isto*, str. 12; R. FARIOLI, *I sarcofagi ravennati con segni cristologici*, »Felix Ravenna«, 1977, str. 172.

54 J. KUNKERA, *Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka*, Novalja – Rijeka, 1977. Kunkera, za razliku od Šonja, nije čuo da je Vindemije sa sinode u Gradu 579. bio biskup paške Cisse.

Basilica urbana: Apsidni mozaik s pokušajem prostrane rekonstrukcije.

U svakom slučaju gore navedeni spomenici dovoljna su materijalna baza za postojanje cissanske biskupije na Pagu, pa tu tezu prihvaćaju Šonje, B. Ilakovac, A. Badurina i dr. koji su se ovim problemom bolje pozabavili.

5. Liburnija i Akvileja

Jedan od najozbiljnijih prigovora kojim se paškoj Cissi osporava sjelo biskupa Vindemija jest da ona nije mogla spadati pod jurisdikciju akvilejske metropole, nego pod Salonu.

Pitanjem granica između akvilejske i salonitanske metropolije u antici nije se nitko ozbiljnije pozabavio. Općenito se smatralo da se te granice poklapaju s administrativnom podjelom desete regije Italije (*Venetia et Histria*) i pokrajine Dalmacije. Dakle, razgraničenje bi išlo rijekom Rašom. Ali kao što je ta granica nesigurna u kasnoj antici, tako je, držimo, i glede crkvene jurisdikcije. Stručnjaci koji su se bavili pitanjem formiranja metropolija i njihovih razgraničavanja uočili su da se pripadnost jedne biskupije nekom metropolitanskom središtu nije uvijek podudaralo s političko-administrativnim granicama, da je više čimbenika utjecalo na konačno formiranje metropolija.⁵⁵ To je u prvom redu odnos Crkve majke i Crkve kćeri, tj. navezanost mlađe Crkve na biskupijski centar odakle joj je došla evangelizacija.

S tim u vezi držimo da je između Liburnije i Akvileje, zbog morskih veza i istih vjerovjesnika koji su ovim putem plovili i propovjedali kršćanstvo, postojala bliska duhovna veza, koja je, zacijelo, u prvim stoljećima, a vjerojatno i kasnije, tj. nakon osnutka salonske metropolije, mogla označavati i metropolitansku ovisnost. Kao potvrdu tog mišljenja možemo navesti nekoliko činjenica. Pritom se nadasve služimo podacima zadarske Crkve, budući da su se u njoj te uspomene mogle najbolje sačuvati.

⁵⁵ C. MENIS, *Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell'antichità*, »Antiquità altoadriatiche«, IV, str. 279.

Zanimljivo je da se na Saboru u Arlesu godine 314. akvilejski biskup Teodor potpisuje »provincije Dalmacije«. ⁵⁶ Tu su činjenicu razni autori na razne načine pokušali protumačiti i ublažiti, ali to, po svoj prilici, znači da Salona u starije doba još nije imala ulogu metropolitanskog središta. Tu su ulogu, naprotiv, svakako od 4. stoljeća imali Sirmijum i Akvileja.

Među potpisnicima sinode u Akvileji 381, na kojoj su osuđena dva ilirska arijevska biskupa, nalazimo i zadarskog biskupa Feliksa. ⁵⁷ Njegov nasljednik Sabinijan, komu 393. papa Sirijak piše utješno pismo, umro je u Akvileji. ⁵⁸ A sljedeći zadarski biskup Donat (402–428) bio je rodom iz Akvileje. Dok je još bio đakon, prisustvovao je godine 395. crkvenom saboru u Milanu, gdje je uspio nagovoriti cara Teodozija da se krsti prije smrti. ⁵⁹ Biskup zadarski nepoznatog imena iz 489. bio je đakon u Akvileji. ⁶⁰ Iz Akvileje je također bio zadarski biskup iz 518. ⁶¹

Da je i zadarski biskup bio pristaša shizme »Tri poglavlja«, drži crkveni povjesničar Farlati. ⁶² Bianchi to niječe držeći da je zadarska stolica bila ispražnjena od 536. do 556. Ako je to i istina, zadarski je biskup i nakon toga vremena imao priliku slijediti shizmu, budući da je pristaša tog raskola bilo do kraja stoljeća u Dalmaciji. ⁶³ Oni su se zvali »frontinijanisti«, po Frontinijanu, salonitanskom biskupu, predvodniku shizme u Dalmaciji, koga je Justinijan 554. prognao najprije u Tebaidu u sjevernoj Africi, a zatim u Anciru u Maloj Aziji. ⁶⁴ Tako je još 562. u Saloni izabran za biskupa Probin, pristaša shizme, koji je čak pošao u Akvileju da ga zaređi patrijarh Paulin, vođa shizmatika u Akvileji. ⁶⁵ Kad je Probin morao napustiti Salonu, pođe svom prijatelju Paulinu u Akvileju. ⁶⁶ Njega će, štoviše, uskoro naslijediti na patrijaršijskoj stolici. ⁶⁷

Kao potvrdu duhovne povezanosti Liburnije i Akvileje možemo navesti i kult svetaca, koji je poznat od najstarijih vremena. Poznato je da Zadar nije imao svojih mučenika, pa je radi podizanja ugleda biskupskog sjela bio upućen na »uvoz« moći mučenika. Zanimljivo je da su one pristizale i iz Akvileje. Tako je po staroj tradiciji sv. Donat donio iz Akvileje relikvije triju akvilejskih mučenica, Agape, Hionije i Irene. ⁶⁸ U Zadru se od starine čuvala ruka sv. Eufemije, kalcedonske mučenice iz doba Dioklecijana, koje se kult u ovim krajevima širio upravo

56 B. M. DE RUBEIS, *Monumenta ecclesiae Aquileijensis*, Argentinae, 1740, str. 30.

57 C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, Zara, 1877, str. 30.

58 *Isto*, str. 30.

59 *Isto*, str. 31.

60 *Isto*, str. 31.

61 *Isto*, str. 31.

62 D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, II, Venecija, 1770, str. 200.

63 Još godine 600. papa Grgur Veliki (Registrum, lib. X, ep. 36) opominje Maksima, salonitanskog biskupa, da se kao i dosad brine da se frontinijanisti, tj. sljedbenici shizme »Tri poglavlja«, što prije vrate u Crkvu (*»de Frontinianistis autem fraternitas tua sit omnino sollicita, et sicut coepit studeat quatenus ad sinum sanctae Ecclesiae revocentur«*).

64 F. BULIĆ – J. BERVALDI, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb, 1912–13, separat iz »Bogoslovske smotre«, I–IV/1912, i I–II/1913, str. 56.

65 *Isto*, str. 61.

66 *Isto*, str. 61.

67 *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, (ed. G. MONTICOLO, *Cronache veneziane antichissime*, I, Roma, 1890, str. 42).

68 BIANCHI, *nav. dj.*, str. 142.

u doba shizme »Tri poglavlja«. ⁶⁹ Ta se mučenica od pamtivijeka štovala i na otoku Rabu, u Kamporu, gdje je do danas ušćuvana njezina crkva.

Stara Bonifacijeva kronika bilježi da je 649, u doba patrijarha Maksima, »natione Dalmata«, gradeška Crkva darovala »zadarskim prijateljima neke relikvije sveta- ca, između ostalih kosti sv. Krizostoma (Krševana) i sv. Zoila«, akvilejskih muče- nika iz Dioklecijanova doba. ⁷⁰ Maksimov nasljednik Stjepan iz Poreča također je u Zadar poslao »aliae sanctorum reliquiae«, piše ista kronika, »ut antiqua monu- menta Aquilejensis Ecclesiae ostendunt«. ⁷¹ Taj promet svetačkih moći u 7. sto- ljeću mogao bi označavati ponovno vezivanje Zadra uz Akvileju, posebno nakon propasti Salone. ⁷²

Što se tiče susjedne Cisse, ona se daje uklopiti u duhovna strujanja koja su postojala između Akvileje i Aleksandrije. ⁷³ U Cissi nalazimo crkveno graditeljstvo s elementima sličnim onima u Gradu ⁷⁴ i starodrevni kult sv. Katarine, aleksandrijske mučenice. Njezina starokršćanska crkva, prema Šonji i Kunkeru, nalazila se na mjestu današnje crkve sv. Katarine. ⁷⁵

Smatra se da je Akvileja postala metropolija na saboru zapadnih biskupa u tom gradu 381. ⁷⁶ Sasvim je vjerojatno da je u to doba barem Liburnija potpala pod tu metropoliju. S obzirom na tradiciju sačuvanu u krčkoj i osorskoj biskupiji da su te crkve ustanovljene u najstarija vremena kršćanstva, ⁷⁷ i s obzirom da u Cissi nalazimo spomenike kšćanstva već s kraja 4. stoljeća, nije preuzetno zaključiti da su u 5. stoljeću u tim otočkim centrima postojale male otočne biskupije povezane s metropolom Akvileje. Uostalom i arheološki nalazi u Krku i Osoru potvrđuju postojanje crkvenih centara u 5. stoljeću. Što se tiče Raba, u 6. stoljeću imamo i povijesnu potvrdu postojanje biskupijskog sjajala, jer njegova biskupa nalazimo na sinodama u Saloni 530. i 533, iako postoje sumnje u vjerodostojnost tih sinoda. Povjesničari još nisu dali konačni sud o podacima što ih donosi stari spis *Chronicon gradense* iz 11. stoljeća, koji govori o ustanovi šest biskupija u krajevima »Istrije i Dalmacije« u doba patrijarha Ilije u 6. stoljeću. U njem se izričito spominje ustanova krčke, osorske i pićanske biskupije, dok se Vindemije »biskup sv. cessanske Crkve« spominje kao sudionik sinode 579. ⁷⁸

Ne vidimo stoga posebnu poteškoću da se vjeruje kako je Vindemije bio biskup baš paške Cisse, bilo kao pravi sufragani akvilejskog metropolita bilo kao pristaša shizme »Tri poglavlja«. Uostalom odviše smionim držimo mišljenje kako su svi sudionici sinode u Gradu 579. bili sufragani akvilejske metropolije, ako imamo u vidu da su se tu našli biskupi ne samo Venecije i Histrije nego i iz daleke Skarban-

69 *Isto*, str. 143.

70 *Isto*, str. 297.

71 *Isto*, str. 297.

72 M. GRANIĆ, *O kultu sv. Krševana zadarskog zaštitnika*, »Zadarska revija«, 2–3/1990, str. 155.

73 G. BIASUTTI, *Aquileia e la chiesa di Alessandria*, »Antichità altoadriatiche«, XII (1977), str. 215–229.

74 ŠONJE, *Kasnoantički spomenici*, str. 8.

75 *Isto*, str. 13.

76 F. TONON, *Le origini della chiesa di Venezia – Cronologia*, Venezia, 1987, str. 188.

77 D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, Venezia, 1775, str. 182 i 296.

78 *Cronica de singulis patriarchis (Chronicon gradense)* (Ed. MONTICOLO, *nav. dj.*, str. 43 i 49).

cije (Sopron u sjev. Mađarskoj) u Pannonia Prima, iz Teurnije, Celeje i Petovija u Noriku. Oni su se tu mogli naći bilo kao pristaše shizme bilo kao bjegunci ispred barbarskih provala.

6. Vindemije i Ursinus, biskupi Cisse

Jedina dva biskupa koji se u historiografiji spominju kao cissanski, ili bolje cessanski, već su spomenuti Vindemije, poznat iz sinode u Gradu 579. i Ursinus, koji je bio potpisnik sinode u Rimu 680. Prvi je bio aktivni sudionik shizme »Tri poglavlja«, a drugi je potpisao akt vjere protiv krivovjeraca monoteleta za pape Agatona (678–681). S obzirom na misterioznost Cisse, koja se nije mogla naći u Istri, neki prepisivači kodeksa donosili su i čitanje *cenetensis* (cenedski) umjesto *cessensis*. Prvo čitanje odnosilo bi se na Cenedu, danas Vittorio Veneto, ali je već De Rubeis, uspoređujući sva čitanja kodeksa, zaključio da je ispravno čitanje *Cessensis*.⁷⁹ Ceneda je naime postala biskupija tek za kralja Luitpranda, vjerojatno 743.⁸⁰ Ne vjerujući u istarsku Cissu, Zeiller je mislio da je Vindemije bio biskup Siscije (Sisak).⁸¹ To vjerojatno ne bi držao da su mu bili poznati starokršćanski spomenici iz Novalje.

»Vindemije biskup svete cessanse Crkve« našao se kao najvjerniji suradnik patrijarha Ilije u obrani »Triju kapitula«, što ih je papa Vigilije (537–555) osudio pod pritiskom cara Justinijana na saboru u Carigradu 553. Tim »poglavljima« osuđivala su se tri teologa (Teodoret Cirski, Teodor Mopsvetski i Ibas iz Edese), čije se učenje o Kristovoj naravi na Saboru u Kalcedonu 451. nije osporavalo. Upravo zato zapadni biskupi držahu da papa nije smio popustiti pod Justinijanovim pritiskom, te se stvorio revolt protiv pape. Sljedeći pape brzo su uvjerali zapadne i afričke biskupe da se osuda »Triju poglavlja« ne kosi s naukom Sabora u Kalcedonu, pa su se postupno pomirivali s papom. To nije išlo jednostavno s biskupima koje je predvodio metropolit Akvileje, najprije Paulin, pa nekoć salonitanski biskup Probin, koga je naslijedio Ilija. On je, uvidjevši da se više neće moći vratiti u Akvileju, koju su 568. zauzeli Langobardi, izgradio u Gradu na obližnjoj laguni novo sjelo. Sagradio je i novu crkvu u čast sv. Eufemije, kalcedonske mučenice, i na posvetu pozvao svoje sufragane i istomišljenike. Tu se 579. među ostalima našao i naš Vindemije. Njega ćemo opet susresti sa sljedećim patrijarhom Severom (586–607) kad ih je ravenski egzarh Smaragd pokupio, zajedno s tršćanskim biskupom Severom i Ivanom iz Poreča, i doveo u Ravenu da se pred tamošnjim nadbiskupom odreknu shizme. Poslije godinu dana oni su se čini se, bili »smekšali«.

Po povratku narod, kler i drugi biskupi nisu htjeli s njima ni komunicirati. Nije pomogla ni sinoda u Maranu 590. Tu su se biskupi potpuno razjedinili. S jedne strane ostali su biskupi pod Langobardima, kojima se pridružio pulski biskup Hadrijan, a s druge je ostao patrijarh Sever zajedno s drugim Severom, iz Trsta, Ivanom iz Poreča, Vindemijem iz Cisse, Patricijem iz Emone (Ljubljana) i Ivanom iz Celeja (Celje).⁸² Posljednja dvojica već su se vjerojatno bila instalirala na moru,

79 B. M. DE RUBEIS, *De schismate ecclesiae Aquilejensis*, Venetiis, 1732, str. 94.

80 C. DE FRANCESCHI, *Cessensis episcopus*, AMSI XVIII (Nuova serie), Venezia, 1970, str. 74.

81 ZEILLER, *nav. dj.*, str. 403.

82 PAULI DIACONI, *Hist. Langob.*, III, str. 26; G. CUSCITO, *Fede e politica ad Aquileia*, Udine, 1987, str. 115.

jer su Emonu i Celeju bili porušili babari. Severovom smrću 607. prestaje shizma u Gradu. Biskupi izabiru novog patrijarha – Kandidijana, koji je potvrdio jedinstvo s Rimom, a oni su pod Langobardima izabrali Ivana, koji je nastavio sa shizmom. Raskol langobardskih biskupa bit će okončan tek 698. suradnjom kralja Kuniberta i pape Sergija (687–701).⁸³

Drugi poznati biskup Cesse bio bi Ursin, koji se zajedno s drugim istarskim biskupima nalazi na listi potpisnika dokumenta kojim se osuđuje monotelizam, vjerovanje da se u Isusu poistovjećuje ljudska i božanska volja. To je bilo na sinodi u Rimu 680. pod predsjedanjem pape Agatona (678–681). Zapadni su se biskupi tu našli uoči odlaska njihovih delegata na II. carigradski sabor 680/81.

Akti sinode u Rimu sačuvani su na grčkom izvorniku i u latinskom prijevodu, pri čemu dolazi do teškoća u ispravnom čitanju originalnih naziva mjesta odakle biskupi dolaze. Naš se biskup na grčkom potpisao: *Ursínos eláhistos epískopos tes hagías ekklesías Kénsou eparhías Istriás* (Ursin, najmanji biskup svete Kensanske crkve, istarske pokrajine). Latinski pak prijevod glasi: *Ursinus episcopus sanctae ecclesiae Cenetensis provinciae Istriae* (Ursin, biskup svete Cenetske crkve provincije Istrije).⁸⁴ Budući da je u latinskom ispušten pridjev *eláhistos* (minimus-najmanji), može se držati da je grčki tekst izvoran. Problem je u čitanju genitiva pridjeva Κέωσσοῦ, ispravljen na margini u Κεωέτου, a preveden na latinski *Cenetensis*, cenedski (Ceneda). I ovaj put prepisivačima nije bila poznata biskupija Cissa u Istri, pa su riječ ispravljali kako su znali. Mi ovdje slijedimo ispravak Carla de Franceschija, koji pridjev ispravlja u Κεσσεύωεου – *cessensis* (cessanski) i kako to prihvaća Cuscito.⁸⁵ Latinska naime verzija otpada, jer Ceneda ni tada još nije bila biskupija. Do posve originalne ideje dolazi ovdje Mate Suić. Budući da mu je trebalo Cissu smjestiti na Brijune pred nosom Pule, stare i ugledne biskupije koja je obuhvaćala i Rovinj, grčku riječ Κέωσσοῦ dovodi u vezu s latinskom *census*, što bi se u slobodnom prijevodu moglo reći »posjed«. Tako bi jedan opći pojam postao vlastito ime. Naime, budući da su, po Suiću, na Brijunima bili silni carski pogoni fulonike, kamenolomi i dr., taj bi carski posjed bio izuzet iz vlasti grada Pule i dobio naziv *Census*.⁸⁶ Nije nam nikako jasno kako se toponim *Cissa*, odnosno *Cessa*, razvijao i prešao u *Census* (posjed), a već od 6. stoljeća poznamo naziv *Brevona* (tj. Brioni, Brijuni). Kako to da ni u kakvim dokumentima obližnje Pule nema spomena ni Cisse, ni Censusa, ni biskupije na otočju Brijuna? Kako je to »skupina od 12 vapnenačkih otočića i grebena« mogla postati biskupija, kad je već Sabor u Sardici 343. zabranio uspostavljanje biskupija u manjim naseljima? Doista je nezamislivo da bi pulski biskup, pod čiju je jurisdikciju spadao i Rovinj, dozvolio osnivanje jedne male biskupije pred samim gradom Pulom.

Uviđajući apsurd da bi na nekome istarskom otočiću mogla biti biskupija, neki su je pokušali smjestiti na kopno na području između Brijuna i Rovinja. Za to im je poslužila jedna povijesna činjenica. Car Justinijan darovao je ravenskom nadbiskupu Maksimilijanu (546–556) šumu Vistro.⁸⁷ To bi bila materijalna baza cissan-

83 P. PASCHINI, *La chiesa aquileiese e il periodo delle origini*, Udine, 1909, str. 8.

84 Io. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, XI, Graz, 1960, col. 312, 775 i 926.

85 C. DE FRANCESCHI, *nav. dj.*, str. 79.

86 SUIĆ, *Cissa*, str. 212–213.

87 C. DE FRANCESCHI, *nav. dj.*, str. 84.

ske biskupije. Sve sama domišljanja bez ikakva temelja. No Cissa je otok i nema razloga ne vjerovati Pliniju, primjećuje Suić.

Mnogo se fantaziralo o smještanju biskupije Cisse na neki otočić, aktualni ili potonuli, pored Rovinja,⁸⁸ ali za to nema nikakva temelja. Da je to istina, značajni gradić Rovinj bio bi poslije katastrofe Cisse naslijedio ugled biskupskoga grada. Naprotiv, on je uvijek pripadao pulskoj biskupiji. To dokazuje i izvještaj o tajnovitom dolasku kamenog sarkofaga s tijelom sv. Eufemije u Rovinj. Prema jednoj pergameni iz 14. ili 15. stoljeća tijelo sv. Eufemije čuvalo se na nekom (neimenovanom) otočiću koji jedne noći uništi uragan i donese na obalu otočića *Rubeus* na kojem se danas nalazi Rovinj. Cuscito drži da bi se tu naslućivala katastrofa Cisse.⁸⁹ No upravo okolnost da građani nisu mogli otvoriti škrinju dok nije stigao pulski narod i kler, dokaz je da je taj lokalitet i tada pripadao pulskoj biskupiji, kako to dobro primjećuje Benussi, povjesničar grada Rovinja.⁹⁰ Sarkofag sv. Eufemije doista potječe iz doba antike, a što se tiče tijela kalcedonske mučenice iz Dioklecijanova doba, priča je bez temelja. Njezino se tijelo čuvalo do 620. u njezinoj crkvi u Kalcedonu kod Carigrada, kad je za perzijske provale preneseno u Carigrad na Hipodrom u crkvu iste svete.⁹¹ Moguće je da je to tijelo neke lokalne svete Eufemije.⁹²

»Utemeljenje jednog biskupskog sjela na otoku Cissi (u Istri) u 5. stoljeću i njegov nastavak do druge polovice 8. stoljeća te njegov nagli nestanak u ovom zadnjem periodu nema nikakav razumski i povijesni preduvjet«, kaže Benussi.⁹³

Uvidjevši slabost svih dokazivanja o postojanju istarske Cisse koja bi propala u more, kao i neutemeljenost pretpostavke da bi je trebalo tražiti na kopnu, treba naime vjerovati Pliniju da je ona otok, Mate Suić ju je pokušao poistovjetiti s Brijunima, ali je, vjerujemo, uza svu znanstvenu akribiju, malo koga uspio uvjeriti u svoje zaključke. Brijuni naime nemaju ni povijesnu utemeljenost ni materijalne uvjete da se poistovjete s Cissom, lokalitetom carske bojadisaonice iz 5. stoljeća i sjelom biskupije u 6. i 7. stoljeću. To sve, naprotiv, ima paška Cissa, kao što smo gore izložili.

7. Trajanje cissanske biskupije

Na kraju mogli bismo se upitati kad je mogla biti utemeljena i kad se ugasila cissanska biskupija. Njezini počeci vjerojatno sežu u kraj 4. stoljeća. Iako je to smiona tvrdnja, materijalni ostaci kršćanstva u Cissi – Novalji upućuju nas da je

88 BABUDRI, *Il vescovato di Cissa*, str. 38–43; C. DE FRANCESCHI, *nav. dj.*, str. 84 do 87; T. CAENAZZO, *Sull'ubicazione di Cissa*, AMSI, XXXIV (1922), Parenzo, str. 173–195.

U posljednje vrijeme posumnjao je u opstojnost cissanske biskupije L. MARGETIĆ, *Il presunto vescovato di Cissa*, »*Histria et Adriatica*«, Trieste, 1983, str. 126–130, i pledira da je riječ o cenedskoj biskupiji, ali, kao što rekосmo, ta biskupija nije postojala prije 8. stoljeća i sva su kritička čitanja potvrdila riječ »*Cessensis*«, kao što potvrđuje i kritički osvrt R. BRATOŽA, u: »*Zgodovinski časopis*«, XLI/3 (1987), str. 362.

89 G. CUSCITO, *Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni agiografiche e memorie episcopali*, AMSI, XVII, Rovigno – Trieste, 1986/87, str. 12.

90 B. BENUSSI, *Del vescovato di Cissa e di Rovigno*, AMSI, XXXIV (1922), str. 142.

91 *Bibliotheca sanctorum*, V, Romae, 1964, str. 159.

92 C. DE FRANCESCHI, *Cessensis episcopus*, str. 86; T. CAENAZZO, *S. Eufemia di Rovigno*, AMSI, XLIV (1933), Parenzo, str. 245.

93 BENUSSI, *De vescovato di Cissa*, str. 154.

u Cissi već tada sigurno postojala kršćanska zajednica. Naime, po sudu stručnjaka, cemeterijalna bazilika u Gaju kod Novalje potječe iz kraja 4. stoljeća. Iz tog su vremena i srebrni relikvijari nađeni u blizini gradske bazilike. Vjerujemo da bi nova istraživanja na tom lokalitetu priredila prava iznenađenja.

Osim tih materijalnih podataka imamo i jedan vrlo zanimljiv, povijesni. Cissu i cissanske vjernike spominje naš zemljak sv. Jeronim u jednom pismu svom prijatelju Kastricijanu 394. Taj slijepac iz nekog panonskoga mjesta bio se uputio u Palestinu svomu prijatelju Jeronimu, da sluša njegova izlaganja o Svetom pismu. No iskušavši velebitsku buru, zaustavio se u Cissi, gdje ga braća u Kristu odvrata od daljnjeg putovanja: »Moj sveti sin, đakon Heraklije, javio mi je da si iz želje za mnom bio došao do Cisse, i da se ti, premda Panonac, tj. suhozemac, nisi bojao izložiti burama Jadranskoga mora... te da bi svoju namjeru bio i izvršio, da te iz svete ljubavi prema tebi nisu zaustavila braća.«⁹⁴

Katricijan, slijepi prijatelj Jeronimov, bio je, vjerojatno, rodnom iz nekog panonskoga mjesta u blizini Stridona, pa bez obzira na polemike koje se vode oko lokacije tog od Gota razorenog gada (Grahovo Polje, po mišljenju Frana Bulića, ili Starad iznad Rijeke, po najnovijoj teoriji Mata Suića),⁹⁵ Kastricijan se morao ukrcati na lađu ili u Senji (Senj) ili u Tarsatici (Rijeka) te se mogao jedino zaustaviti u Cissi na Pagu.

Jeronim dakle tu govori o »braći«, tj. kršćanima Cisse koja su slijepca odvrtila od daljnjeg putovanja, pa je i to dokaz o starosti cissanske kršćanske zajednice.

Izgradnja monumentalne gradske bazilike u prvoj polovici 5. stoljeća govorila bi o već cvatućoj zajednici u to vrijeme. Vindemije je u 6. stoljeću svjedok još jake cissanske Crkve, koja je htjela sudjelovati u teološkim raspravama onoga doba. Ako prihvatimo i Ursina iz 680. kao cissanskog biskupa, onda vijek cissanske Crkve trebamo produžiti i u 7. stoljeće, ali su to već morala biti vrlo teška vremena nakon prodora Avara i Slavena na Jadran. Možda je cissanska Crkva još trajala do polovice 8. stoljeća, tj. do 754, kad Andrija Dandolo u svojoj *Kronici* iz 14. stoljeća govori o katastrofalnom potresu u kome su razoreni i potonuli neki gradovi.⁹⁶ U svakom slučaju Porfirogenet u 10. stoljeću piše o Kissi kao pustom gradu i otoku.⁹⁷ Da li su tu pustoš prouzročili barbari u 7. stoljeću ili potres u 8. stoljeću, znanost još treba odgovoriti.

94 S. Hieronymi Ep. XLVIII. Usp. *Izabrane poslanice*, Split, 1990, str. 143 i 391.

95 M. SUIĆ, *Hijeronim Stridonjanin – Građanin Tarsatike*, »Rad JAZU«, 426, Zagreb, str. 213–278.

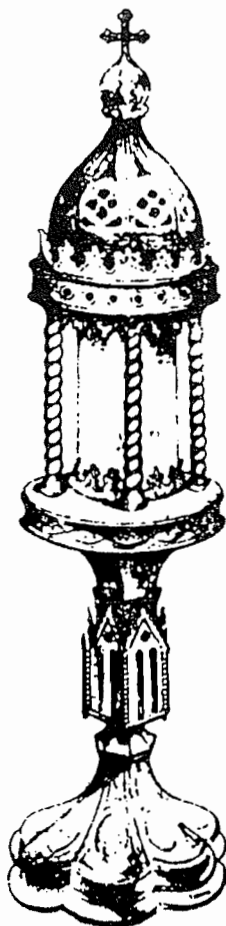
96 ANDREAE DANDOLI, *Chronica* (ed. E. Pastorello, Bologna, 1938), ad a. 754.

97 *De administrando imperio*, c. 30.

IL PROBLEMA DI CISSA E DELLA SUA DIOCESI

Nella storiografia della nostra antichità non è ancora risolto l'enigma di Cissa, dell'isola e dell'«oppidum» nel Nordadriatico di cui parla Plinio il Vecchio nella sua Naturalis historia, che fa ricordare pure la Notitia dignitatum del V. sec. parlando del »procurator baphii Cissensis Venetiae et Histriae«, e in fine, tra i firmatari di un sinodo di Grado dell'anno 579. troviamo »Vindemius episcopus S. Ecclesiae cissensis«.

Dato che il Plinio parla di Cissa liburnica descrivendo la regione di Venetia et Histria, che nel litorale occidentale dell'Istria non ci sono le tracce di un' isola e di città Cissa, escludendo anche le Brioni, nel fatto che per una tintoria statale e per una diocesi ci voleva una assai più grande isola di quei scogli istriani, nel fatto che à Cissa liburnica, odierna Novalja nel isola di Pago, esistevano due aquedotti nell'antichità, che lavori archeologici hanno scoperto tre basiliche dell'antichità cristiana, due bellissimi reliquiari di IV. secolo e sei sarcofagi di V. e VI. sec., l'autore dimostra che esisteva solo questa Cissa (Cessa), che almeno in un periodo di tempo faceva parte della provincia Istria, che questa Cissa era la località della tintoria statale e la residenza del vescovo Vindemio.

Relikvijar iz Novalje – 4. stoljeće